

**Oblici fantastike u istorijskom romanu
Miloša Crnjanskog**

Octavia Nedelcu

Fantastika, kao znak dubine i snage duhovne kulture svakog naroda javlja se u književnosti, obogaćujući prirodne osobine književnog teksta kao alternativa na drugi i drugačiji svet čoveka. U središtu ovog drugog sveta jeste želja čovekovog duha da predje preko svih metafizičkih granica i uspostavi model drugačijeg života. Nestvarna stvarnost toga drugog sveta koja živi isključivo od mašte, pokušava da se odupre sivoj svakidašnjici, neprivlačnoj istini, jer samo fantastika ima moć da pretvara maštarije u estetsku istinu, da od izmišljenog pravi stvarno, a od nepostojećeg živo.

Fantastika je prirodno čedo umetnosti, jer računa na sva pet čula, a u književnosti podstiče i šesto čulo. Ona izlazi iz logične okvire sistema i oblikuje realnost sopstvenom snagom dočaravanja, otvarajući dijalog između «ja – i - to je drugi» (Rimbaud).

Koreni srpske fantastike sežu u staru slovensku mitologiju, u duhovno folklorno praiskonsko balkansko nasledje. U srednjovekovnoj srpskoj književnosti pojam fantastike je zavisio kao i u celom hrišćanskom svetu, od biblijskih motiva i crkvenih verovanja, ali u kojem čudesno nije bilo samo po sebi cilj (starozavetne apokrifne priče i parabole o čudima, o iznošenju na nebesa, o polasku u pakao, o strašnom sudu, o apokalipsi i dr.)

Promena modela kulture izvršena je kod Srba posle Velike seobe u XVIII-om veku kada prodiere građanska prosvetljenost, kartezijansko poverenje u racionalni poredak i načela blagodeti svetlosti uma. Fantastika gubi svoje mistične karakteristike u prilogu novih fantastičnih žanrova: gotske i grobljanske priče o avetima i zlim duhovima, demonima, vešticama, vampirima i dr.

Gavril Stefanović Venclović (1680-1749) je bio prvi spski pisac **barokne fantastike**, te čudne epohe koja se u Srba i vremenski i stilski prožimala sa klasicističkom kulturom. U njegovim eklektičkim spisima Venclović je otvorio put srpskoj književnoj fantastici novijega tipa od **psihološke fantastike**, preko **satirične fantastike**, fantazmagorije, utopije i antiutopije pa sve do **naučne fantastike**, svakojakih trilera i čak do trezvene realističke proze, tamo gde je niko ne bi očekivao, jer u krajnjoj liniji, nema nijednog pripovednog dela koje nije plod fantazije i mašte.

Od trenutka kada se pojavio u srpskoj književnosti, Miloš Crnjanski (1893-1977) je mnogo uticao na najvažnije promene u modernoj srpskoj literaturi kako svojim književnim delima, tako i svojim pesničkim stavovima i protivurečnom ličnošću. Bio je u samom središtu književnih procesa, ostavši daleko od književne matice, prisutan i odsutan istovremeno.

Sto deset godina rođena jesu dobra prilika da se baci novo svetlo u proučavanju prožimanja fantastike u istorijskom romanu *Seobe i Druga knjiga Seoba*. Iako sam autor ne svrstava svoj roman u dela istorijske proze: «Oba romana najmanje su istorijska, mada su zasnovana na memoarima tog vremena i arhivskim podacima...»¹, budući da je ovde istorija ipak najvažnija osovina kazivanja, književna kritika² svrstava ove romane u kategoriju istorijskih romana.

Al 13-lea Congres Internațional al Slaviștilor

Narodna predanja, verovanja, praznoverja, magijski obredi, čaranja, mitovi, legende, bajke i bajanja ostaju i dalje glavni izvor fantastike u književnosti, duhovni kontinuitet celokupne srpske usmene i pisane književnosti bez obzira na epohu nastanka : «U bajkama je prava istorija čovečanstva, iz njih se da naslutiti, ako ne i potpuno otkriti, njen smisao», smatrao je Andrić.³

Fantastički elementi zauzimaju u *Seobama* mali prostor po broju stranica (svega desetak stranica, 185-193) i nalaze se isključivo u okviru devetog poglavlja ove knjige⁴. Ovi elementi fantastike, folklornog tipa nisu nagovešteni u prethodnim poglavljama, niti utiču na kasnija zbivanja ovog dela, nego predstavljaju jednu zasebnu epizodu romana.

Inventar «čudnovatih događaja» vezan je za ličnost gospođe Dafine u odnosu na Vuka Isakovića. Seljani iz sela i bliže okoline slušali su u svemu svog starešinu, učestvujući u njegovom životu i deleći svoje sudbine sa njim, spremni da se jednog dana presele zajedno u rajsku Rusiju. Neposredno i bezuslovno vezujući svoje živote za Vuka, obožavajući ga, meštani nisu delili, međutim ista osećanja za njegovom suprugom, gospožom Dafinom. Stranog porekla, iz Mletaka, iz kuće porodice Hristodula, Dafina je, od kada je dovedena u porodičnu kuću Isakovića, vladala i gospodarila ovim ljudima neobjašnjivim strahom. «Bojali su se njenog osmeha», iako ih nikada nije kažnjavala. Ostala je do kraja svog kratkog života nepristupačna i nedokučna prema seoskom svetu i u radosti, rođenjem dveju devojčica, i u žalosti, bolešću i Vukovim odlaskom na vojnu. Zagonetnost misli i osećanja, tajanstvenost osmeha, odsutnost reči i gesta, retka prisustva gospođe Dafine u odnosu na Vuka koji im se obraćao razumljivim rečima i batinao neposlušne i uporne, zagrejava maštu seoskog sveta dovedeći je u direktnu vezu posle njene smrti sa svim nedaćama koje su zadesile seosku zajednicu odlaskom Vuka na vojnu i selidbom njegove žene u deverovu kuću.

Elementi fantastike su prisutni pre i posle njene smrti. Po Ananijevoj priči svi «čudnovati događaji» koji su prethodili smrti gospođe Dafine poprimaju objašnjenja posle njene smrti. Ova se tri neobična događaja nižu gradaciono po rang u važnosti koju gradi sluga u svom pričanju. Prvi se događaj desio kada su Arandjela Isakovića konji hteli da udave u Dunavu nakon prevrtanja njegove ladje po vetrovitom i mraznom danu. Konji su se tiskali oko njega i punili mu «usta svojim grivama dok se davio» u mulju. Kao da su hteli da ga spase preljube, ali se desilo suprotno, jer ne možeš izbeći sudbinu. Iznemoglog i polumrtvog doneli su Arandjela u sobu gospođe Dafine u kojoj se iste noći dogodilo rodoskrvnenje. Drugi se događaj tiče sluškinje koja je češljala svoju gospodaricu. Prema Ananijevoj priči, devojčinu ruku kojom je češljala Dafininu kosu pojele su bube i mravi. Treći se događaj ticao postelje gospođe Dafine. Ananije je pričao po selu kako se po celoj kući namnožile zmije, a da su se « naročito rado kotile pod njenom posteljom». Ananije, sluga Arandjela Isakovića pronalazi krivca za sve nesreće u selu u liku gospođe Dafine. Sva tri događaja imaju isti imenitelj-kosa. U starim praiskonskim verovanjima smatralo se da se kosa veštica pretvara u zmije.⁵ U kosi leži moć, lepota i privlačnost jedne žene. *Šanjaše je, u mukama, skoro svaku noć. Vide je u svakom mraku, ma gde bio. Činilo mu se da ga obavlja njena kosa, sa teškim mirisom oraha, laka kao svila. Dodirnula ga je kosom, više puta, kda mu je prilazila ruci. I on je katkada dodirnuo njenu kosu.*(42)

Ananije doživljava dolazak Dafine u Arandjelovu kuću kao težak udar. Sve njegove nade u svoju najmladju kćer koja se *vrzla, uostalom, i sama pred očima Arandjelovim, žučkastim i mutnim, uvek razrogačenim, dotičući mu se ruke* (185) postaju uzaludne kada uvidi da za njegovog gospodara žene više nisu postojale, a

njegov pogled, pre svetao i žut, kao u mačke, beše postao mutan i podignut, nekud, iznad Ananijeve glave (185) i da ovaj neće više biti onaj koji je bio. U ovom delu ključ dešifrovanja iracionalnog jeste u sferi realnog i objašnjivog i zbog toga možemo smatrati da je više reč o **pseudofantastici**. Za Ananija je smrt gospože Dafine *bila prijatan događaj, koji mu je opet razbudio nade* (185). Iako je Vuk bio daleko i nije bilo izvesno da će se živ vratiti, Ananije je osudjivao njihovu preljubu, (ne iz verskih i moralnih ubedjenja već iz potrebe da okalja omraženi lik) i pričao da je gospođa Dafina pred smrt, za kaznu zbog rodoskrvnjenja vidjela u mraku, na vodi svoga muža u obliku žabe iz koje je curila krv, zatim u poastelji, napola rasečenog, a kasnije *celog, celcatog, u beloju peći, sa iscurelim očima* (184).

Svima kome je pričao i koji su ga slušali ježila im se koža. Strah od gospože Dafine nije minuo kod seljana i kod Ananije ni nakon nijene smrti, jer je on bio uveren da će ona izlaziti iz groba i hodati po selu. Kada se u selu počela kvariti voda zbog preteranih prolećnih kiša, optužena je Dafina. Kada je stoka nestajala, kada su dotad nepoznate bolesti počele harati selom, o Dafini se šaputalo sve češće sa sve većim strahom. Kada su meštani našli udavljeno dete za koje se nije doznalo čije je, počelo se pričati da ima očevidaca koji su videli gospožu Dafinu kako jaše na motkama, na jarmovima, kako čuči na djeremu. Dafina je počela da *ih davi i morila noću, sedajući im na debele seljačke stomake, klečeći im pod grlom, ostavljajući za sobom srdobolju, boginje i drhtavicu. Jedne hladnije noći, kad poče provejavati prvi sneg, vide je jedna bremenita žena, pred štalom svojom, u obliku bele krave, i pade mrtva* (186-187). Tako je Dafina postala, Ananijenom voljom, mora, strašilo, vampir. *Pojava vampira, koga su skoro svi već bili sreli, samo je dopunila nesreću koja naselje beše snašla, otkako je Vuk Isaković bio, sa najboljim ljudima, otišao na vojnu* (186). Grobljanske priče o vampirima i vukodlacima pripadaju tipičnim fantastičnim žanrovima. Sliku vampira je nametnula zapadna književnost iako je istočnog porekla. To je mrtvac koji po starom verovanju noću napušta grob, davi ljude i sisa krv. Vampir je opasan za bremenite žene kojima im može oteti nerodjenu decu, otima decu, mleko stoka i seje nepoznate bolesti. Spas od ove napasti jeste samo jedan: zabijanje glogovog kolca u grob gospože Dafine. Za ovaj posao odabran je sluga Ananije i iščekivana je samo jedna tiha i vidna noć u kojoj će se seljaci osloboditi vampira. *Sa sekirom i kocem, Ananije provuče se kroz plot, čim se mesečina javi...Zakačiv gunjem o ogradu, on se umalo ne vrati, toliko se prepae od neobičnog izgleda poljane, žume i brega, što se digoše pred njim...Oko ponoći Ananije počne da zabija...ispravi se zato i, u punoj noći, pali po kocu, koliko je god mogao. Kolac mu se izyrte i on se stušti nad njim, ispravivši se ponovo, udarajući kao lud po njemu. Činilo mu se da čuje, kako probija sloj zemlje, pokrov i mrtvaca... Na to se Ananije prepade, udariv glavom o krov i, omašivši kolac, koji je već bio duboko zabijen u zemlju, razbi sekirom nogu. Pavši preko groba, imao je, ipak, toliko snage da urlajući potrči za ženama i da se odbatrga do plota svoje kuće, rasplašivši pse i ovce. Tu, provlačeći se kroz plot, čekao ga je medjutim opet vrag, zakačivši ga gunjem za plot, baš za šiju, tako da je visio kao zadavljen, stenjući, iskolačenim očima, strahovito osedeo, sve dok ga psi, pred zorom, ne nadjoše i ne otcepiše od trnja i balvana, zavijajući strahovito...Dan, dva, zatim udari sneg i mećava* (190-191).

Interesantna jeste i sekvencijalna priča o prividjenjima Stane, Arkadijeva žena koja se preselila sa detetom u onu kolibu u kojoj je gospođa Dafina provela svoju poslednju noć sa mužem. Živeći mesecima sama, plačući za mužem Stana je jedne noći primila jednog pastira i zadivila ga je svojim čarima. Od tada su njeni

Al 13-lea Congres Internațional al Slaviștilor

Ljubavnici išli k njoj kao na litiju. Jedne je zore videla na svom pragu vampira, a od tada je *svu noć mislila samo na vukodlake i vampire* (190). Odlučila je da podje zajedno sa Ananijevom ženom i kćerkom na groblje da vidi kako ovaj zabija glogov kolac i ubija vampira. Na tom put pada *u veliku jamu, punu blata i pleve za zidanje do grudi*, zatim upada u *baru, iz koje više, ni desno, ni levo, nije nalazila izlaza mada je padala u nesvest, čuvši žabe oko sebe... U samrtnom strahu... noj se učini da vidi Arkadija, u vodi, pred sobom, kako leži raskrečen, raširenih ruku, mrtav, pod biljem i muljem* (193). U tim užasnim trenucima ona se seti svog razvratu i svojih ljubavnika kao i pričanja o gospoži Dafini koja je pred smrt videla muža.

Iako neupadljivim po kvantitetu, ova celovita epizoda sekvencijalnih fabula ima moralističku i didaktičku funkciju, kolebajući se između carstva nebeskog i carstva zemaljskoga.

Posle nekoliko dana kad se sve stišalo, jedino čudo je ostala činjenica što je Ananije počeo seljanima da vraća ukradene ovce i konje, nadajući se da će na ovaj način iskupiti učinjeni greh i izlečiti osakaćenu nogu. Taj usmereni strah od iskušenja, kazne, nečistih sila, pakla i večitog ispaštanja meša se u narodnoj mašti s paganskim duhovnim nasleđjem. Priče o vampirima i vukodklacima zamenjenje su brigom oko isušivanja močvara i dizanja crkve u selu. Strah od mrtve Dafine zamenjen je strahom od prirode, jer preživljavanje jednog straha od ljudi, živih i neživih moguće je na ovom svetom nastankom drugog, jačeg straha od prirodnih nepogoda i njenih čudi.

Grobljanski motiv mrtve drage i avetinjske žene, obsesivna prividjenja i oniričke priče obnavljaju se i variraju u lirskim bojama u *Drugoj knjizi Seoba* (1962) Miloša Crnjanskog*6* u četvrtom poglavlju⁷ (str. 173-178). Romantičarski oblici književne fantastike upleteni su u ovoj prozi zajedno sa simbolističkom prenapregnutošću unutrašnjih značenja, s mističnom omaglicom kao i sa tipološkim odlikama psihološke fantastike koja prodire duboko, u najstarije slojeve podsvesti, kao prirodna žudnja za metafizičkim uzletom čovekove duše.

Pavle Isakovič sanja svoju mrtvu ženu prvi put u zatvoru u Temišvaru. Ta mlada žena koja je umrla na porođaju godinu pre i koju je već bio zaboravio dolazi mu u san svake noći milujući i ljubeći ga, sve lepša i sve primamljivija. On doživljava ove snove kao da *se igraju sa njim djavoli*, kao da su to *djavołjske čini ili zli dusi*. Te noći ljubavi u snu bile su toliko istinite da je, *bio užasnut tom potpunom sličnošću, istovetnošću, sna, i jave* (174) a kad bi došao k sebi ujutru, *pomisli da će s uma sići*. Slika mrtve drage bila je ista svake noći: *Dolazila mu je, izdaleka, a nečujno, u providnoj plavoj krinolini, a silazila nekim slapom, u rumeni zalazećeg Sunca. Imala je uvek svoju crnu lepezu u ruci* (174). Vrhunac tih irealnih noći bio je san leta. *Bila je došla i počela da ga grli i ljubi, pa se uz njega pribi, a on oseti, iznenadjen, da više nisu na zemlji, nego lete. ...a taj let je bio tako prijatan, nečujan, lak, kao da nisu imali krila, a nisu morali krilima ni maći. Dizali su se u visinu...Taj let, sa vrha na vrh, bio je nešto najludje i najprijatnije, što je Pavle doživeo, u životu* (175).

Medjutim, san koji ga je najviše uzbudio bio je onaj kada je sanjao ženu na samrti i iznova doživljavao sav bol i strašne muke posle gubitka voljene žene: *Taj njen šapat, isprekidan kricima, da je bilo malo, da je suviše kratko, toliko su se Pavlu, posle, u mozak zarili, da je ludeo, kad bi ostao sam, u noći* (176).

U svim njegovim snovima, jarkih boja, opojnih mirisa, nedostaju auditivni elementi, sve je *nečujno, šapuće se*, osim ovog poslednjeg: *To, da je život kratak, da su tako malo bili zajedno, ponavljao je sebi, posle, i sam, u bezbroj različitih, a istih, reči, gundjajući, ali je prvi put čuo, to, kao sa drugog sveta, u snu, na prenoćištu u Duklji.* (177) Ovaj san mu je izmenio stav o životu, uvidevši *koliku snagu imaju, u ljudskom životu, čjubavi i smrti....da bi ljubav ljudska trebalo da ima trajanje večnosti* (177)

Budjenje iz sna je teško, bolno i tajanstveno. *Svetlost zore prosijavala je, teško...sve je bilo belo injem popalo.* Ta bezmerna čistota prvog popalog snega na opadalo žuto lišće jeste kraj sna i početak novog života, raskid sa prošlošću i želja da stigne izmenjen u Rosiju kuda je pošao. *Samo ta žalost za umrlom ženom, nije se menjala u njemu* (180) niti saznanje *da je ta žena, koju je imao, i sahranio, onakva, kakvu više nikad ne može imati* (177). Duša ima pristupa u snu u božanstvenom carstvu, kao vesnik sudbine.

Iako u opusu Miloša Crnjanskog književna fantastika ne zauzima značajno mesto, vidljivo je žanrovsko prožimanje kao izraz samosvojnosti i istovremeno kao potreba za alternativom i drugim svetom. U izabranim primerima pisac nudi neočekivana rešenja od **folklorne, didaktičke, grobljanske, madjijske, demonske, psihološke, do poetske fantastike**, sve to iskombinovano i izmešano u strukturi modernističke proze.

U oba primera lik žene (Dafina i Katinka) jeste izvor provale nestvarnog u realni svet, magije čuda i čudesnog, putovanje u drugi svet sna i mešanje natprirodnog sa prirodnim.

Obe se episode sa elementima fantastike završavaju sa dolaskom snega koji zamenjuje strah od ljudi strahom od prirode i tako se okonča prstenasti kompozicioni procedu, svojstven autoru.

Svi neobični događaji minu u sećanju, svet se vraća u svakodnevnu muku, u sivilost realne svakodnevnice.

Srpska današnja fantastična književnost⁸ radije i lakše menja ikonografiju i dekor fabule nego njenu unutrašnju strukturu i jezgro samog žanra, to što dovodi do veoma širokih tipoloških mogućnosti: uz klasične oblike preradjenje **folkorne fantastike** (kod Milisava Savića, Vidosava Stevanovića, Borislava Pekića u obliku grobljanske priče o utvarama, vampirskog motiva), psihološke fantastike (kod Miodraga Bulatovića, Miodraga Pavlovića, Milorada Pavića, Danila Kiša, Borislava Pekića u obliku demonskog naturalizma, metafizičke skrivalice, groteske, negativne utopije) u novijoj srpskoj prozi su se razvili i neki postmodernistički oblici književne fantastike kao što su **fantastični realizam, kritička fantastika i kritička ironija** (kod Svetlane Velmar-Janković, Davida Albaharija ili Svetislava Basare). Nekada smatrana nižim oblikom površne lektire, fantastika i njeni elementi su se dokazali izdržljivijim od mnogih klasičnih žanrova.

S druge strane, pojam fantastike se menja u moderno doba, prostor fantastike se smanjuje za današnjeg čoveka XXI veka kome su mnoge tajne otkrivene, ali fantastika će uvek preći preko sve medijske granice i naći će uvek rešenja za

Al 13-lea Congres Internațional al Slaviștilor

izlazak ljudskog duha iz zatvorenog prostora i vremena u stalnom kolebanju izmedju nebeskog i zemaljskog carstva.

Note

- 1 Miloš Crnjanski, *Zbornik radova*, Beograd, 1972, str. 226
- 2 Vidi Pavel Rudjakov, *Istorija kao roman*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Vukova zadužbina, Matica srpska, 1998
- 3 Ivo Andrić, *Eseji I*, Sabrana dela Ive Andrića, knj. XII, Beograd, 1976, str. 25
- 4 Miloš Crnjanski, *Seobe*, Nolit, Beograd, 1990
- 5 Antoaneta Olteanu, *Metamorfozele sacrului*, *Dicționar de mitologie populară*, Paideia, București, 1998, pag. 253
- 6 Miloš Crnjanski, *Druga knjiga Seoba*, Nolit, Beograd, 1990
- 7 Odlomak ovog poglavlja pod naslovom *Prividjenja* nalazi se u antologiji *Knjiga srpske fantastike XII-XX vek, II*, u izboru Predraga Palavestre, SKŽ, Beograd, 1989, str. 52-62
- 8 Predrag Palavestra, *Knjiga srpske fantastike XII-XX*, u predgovoru: Kritičke odlike srpske fantastike, SKZ, Beograd, 1989, str. XXXIV